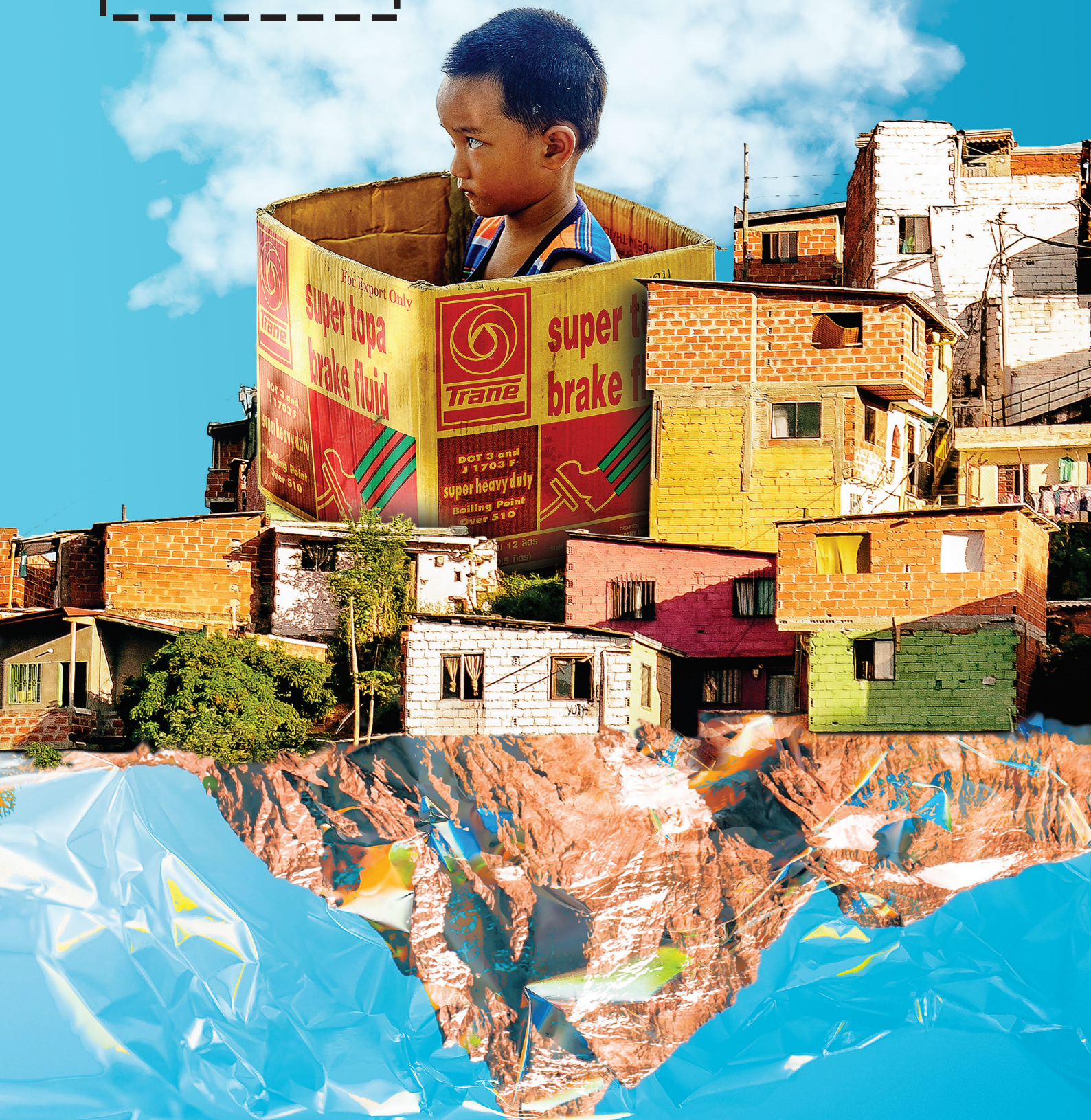

12/2019

СПІЛЬНЕ

ПРОСТІР ТА НЕРІВНІСТЬ

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КРИТИКИ

12, 2019

Журнал соціальної критики «Спільне» – це українське ліве інтелектуальне видання, засноване 2009 року. Ми висвітлюємо широке коло тем – української та міжнародної політики, економіки, освіти й науки, екології, гендеру, культури тощо – використовуючи потужний апарат сучасних критичних соціальних теорій.

За час існування журналу ми познайомили українську аудиторію зі значною кількістю прогресивних вітчизняних авторів, а також із сотнями текстів відомих іноземних науковців та публіцистів. «Спільне» видає аналітичні статті, що проходять внутрішнє рецензування, інтерв'ю, репортажі, колонки із суб'єктивним поглядом на актуальні події. Окрім регулярних публікацій на сайті, ми випускаємо друковані номери «товстого журналу», присвячені окремим соціально-економічним проблемам та актуальним політичним процесам.

Журнал «Спільне» – некомерційне видання, не афілійоване з жодною політичною партією чи організацією. Ми відкриті для авторів із різними поглядами, що пропонують цікаві ідеї та небанальний соціально-критичний аналіз актуальних подій і процесів. Водночас колектив редакції стоїть на антикапіталістичних та інтернаціоналістичних засадах і надає перевагу матеріалістичному аналізу суспільства.

«Спільне» – український лівий інтелектуальний журнал, покликаний аналізувати соціальну дійсність у вітчизняному та світовому масштабі. Дванадцятий випуск журналу «Спільне» присвячено питанням географічної нерівномірності суспільного розвитку, зокрема теорії радикальної географії, студіям радянської урбанізації та розвитку пострадянських міст, антропології та політекономії села. До випуску увійшли оригінальні матеріали та переклади українських та іноземних соціологів, географів, урбаністів, економістів, антропологів та істориків.

Видання цього номера здійснено за підтримки Rosa Luxemburg Stiftung із коштів Міністерства економічної співпраці та розвитку ФРН. Ця публікація та її частини надаються до безкоштовного використання іншим користувачам за умови, що вони забезпечують належне посилання на оригінальну публікацію.

Випуск підготовлено за співпраці з Transnational Institute, об'єднанням «The Hands On the Land for Food Sovereignty» та Québec Institute for International Research and Education

QUEBEC INSTITUTE FOR INTERNATIONAL RESEARCH AND EDUCATION

Автори висловлюють власні погляди, які не завжди збігаються з поглядами редакції.

Матеріали журналу соціальної критики «Спільне» надруковано на умовах публічної ліцензії Creative Commons Attribution – Noncommercial – No Derivative Works 3.0 Unported License. Копія ліцензії доступна за веб-посиланням <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>

Ми вітаємо вільне копіювання та поширення матеріалів журналу (повністю або частково), якщо в матеріали не внесено жодних змін чи доповнень за обов'язкової умови посилання на «Спільне: журнал соціальної критики».

Використовувати матеріали з комерційною метою заборонено.
Ці умови може бути змінено за дозволом автора.

Просимо повідомляти редакційній колегії про передрук матеріалів журналу на електронну скриньку: editor@commons.com.ua

ISBN 978-617-502-134-7

Зміст

- 5 Передмова редакції до випуску «Простір та нерівність»

Теоретизуючи пострадянський простір

- 8 «Пострадянське місто має стати відправною точкою для переосмислення простору та суспільства»
Інтерв'ю з Олегом Голубчиковим
- 13 До теорії джентрифікації. Капітал, а не люди, повертається до міста
Ніл Сміт
- 23 Житлове — це політичне
Девід Магден, Пітер Маркузе
- 28 Нерівномірний просторовий розвиток, решкалювання держави та територіальне згуртування: міський та регіональний розвиток у Європі та за межами, 1980–2015
Влад Михненко

Від радянського до пострадянського міста

- 41 Радянське житло: історія та перспективи
Лев Шевченко
- 46 Універмаг як проект радянзації міського простору та споживання
Ірина Скубій
- 52 Житло в Києві: чому мені нема де жити?
Альона Ляшева
- 63 Джентрифікація та просторова поляризація по-київськи: трансформація Оболоні
Ярослава Опенько
- 68 Деіндустріалізація минулого: неолібералізм і постсоціалізм у промислових руїнах Солотвина
Ігнацій Юзвяк
- 76 У пошуках замського комфорту: неформальні практики новоселів київського передмістя
Олена Соболева, Олена Овсіюк

Село: історія та антропологія

- 83 **Русів: галицьке село з глобальними зв'язками**
Матіас Кальтенбруннер
- 96 **Антропологія сусідства в українській культурі**
Тіна Полек
- 106 **У пошуках доіндустріального раю: публічні простори села та їхні трансформації**
Олена Брайченко
- 114 **Хаос і нерівність у львівському передмісті**
Роман Лозинський

Політекономія сучасного села

- 126 **Офшорні схеми в сільському господарстві України: вигоди для експортерів та втрати для бюджету**
Михайло Небога
- 133 **Експорт сировини як національна ідея та наповнення бюджету**
Олександр Кравчук
- 142 **Мовчання та пристосування: відповідь українських селян на захоплення землі та експансію агробізнесу**
Наталя Мамонова
- 147 **Агropаливний проект в Україні**
Кристина Планк
- 157 **Мораторій і концентрація земель: якою має бути справедлива земельна політика**
Михайло Амосов
- 163 **Не забуваймо про сільський Донбас**
Мілаковськи Брайан

Нерівномірний просторовий розвиток, решкалювання держави та територіальне згуртування міський та регіональний розвиток у Європі та за межами, 1980–2015

Влад Михненко – *St Peter's College and Department for Continuing Education, University of Oxford, Oxford, UK. Email: vlad.mykhnenko@conted.ox.ac.uk*

Мануель Вольф – *Department of Urban and Environmental Sociology, Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ, Leipzig, Germany. Email: manuel.wolff@ufz.de*

Переклала Альона Ляшева

Вступ

Ця стаття критикує марксистську теорію держави/простору. Автори ставлять під питання обґрунтованість фундаментальних припущень підходу про решкалювання капіталізму (rescaling of capitalism) і піддають сумніву адекватність думки про зростання просторових дисбалансів та економічних нерівностей у Європі з початку 1970-х років. Дослідження залучає описовий, картографічний та економетричний аналіз даних про регіональний та міський розвиток у 28 країнах Європейського Союзу (ЄС-28) і 11 найбільших індустріально розвинених економік та ринкових економік, що розвиваються. Ця стаття показує, що розрив між багатими й бідними в Європі скоротився за останні 35 років. Це доводить, що з 1980-х років міста та регіони в усій Європі економічно

зближувалися, тобто доходи на одну особу та реальні показники зростання стали подібнішими. Сукупне зниження нерівності в регіональних доходах у ЄС-28 у 1980–2015 роках становить щонайменше 7,2%. Це відповідає середньому регіональному валовому внутрішньому продукту (ВВП) на одну особу по ЄС. Регіональні рівні доходу по Європі більш ніж на 7% ближчі сьогодні, ніж вони були у 1980 році. Ба більше, європейські регіони урівнювалися набагато інтенсивніше з 2000 року, що відбулося одночасно зі розширенням ЄС на схід. У 1995–2015 роках розрив у рівні регіонального ВВП на одну особу зменшився в середньому на 10,6%.

Переважає більшість наших різнопланових аргументів йде всупереч основній гіпотезі решкалювання. Вона полягає в припущенні, що просторові нерівності в Європі зростають. Ми по-іншому трактуємо тенденції до економічного згуртування в Європі. Зокрема, прогрес у економічному

зрівнянні пояснюємо через особливу комбінацію вільних ринків та державного регулювання у формі активної регіональної політики, націленої на державну підтримку відсталих регіонів. На противагу поширеним у правій консервативній пресі карикатурам Брюсселю як центру бюрократичного криптосоціалістичного задушливого розвитку, це дослідження доводить, що саме єдиний ринок ЄС із його свободами та рухом робочої сили, капіталу, товарів та послуг став передумовою до швидшого економічного зростання та підтягування регіонів по всьому континенту. Водночас це дослідження показує, як безнадійно застарілі погляди тієї радикальної лівиці, що змальовує ЄС капіталістичною змовою заради збагачення лише гігантських корпорацій та подальшого зубожіння людей та територій.

Радикальний мейнстрим?

За останні 25 років соціальні дослідники, що надихалися роботами Ніла Сміта (1992) та Еріка Свінгедоу (1997), розвивали ранні доробки Девіда Гарві (1973, 2009) та Анрі Лефевра (1974, 1991), вклали багато зусиль у дослідження географічних шкал (geographical scales) як соціально сконструйованих, структурованих та репродукованих феноменів так званої неоліберальної доби. Марксистську літературу про продукування та відтворення географічних шкал за капіталізму ми називаємо теорією держави/простору за Бреннером, Джессопом, Джонсом та МакЛаудом (2003). Вона підкреслює складність причинних зв'язків, що стоять за соціальним конструюванням економічного простору. Основна гіпотеза полягає в тому, що решкалювання сучасного капіталізму має мати «найочевидніший і далекосяжний причинно-наслідковий вплив», який має політично значущі наслідки (Brenner 2001: 601). Зокрема, створення та реорганізація просторових ієрархій «агентами транснаціонального капіталу та глобального неолібералізму на чолі із США» (р. 608) має поглибити соціально-просторову поляризацію та маргіналізацію. Це особливо згубно вплине на європейську територіальну єдність.

З початку 2000-х років теорія держави/простору розвинулась до скалярного повороту в соціальних науках (Deas & Giordano 2003; Jessor 2009; Jones 2001; MacLeavy & Harrison 2010). Але навіть серед географів і дослідників міст та регіонів скалярний поворот отримав неоднозначні відгуки—від лестощів до звинувачень. Постструктуралістські географи закликали скасувати й усунути шкалу як таку, розглядаючи її як розумову пастку, що нав'язує репресивну владну ієрархію людям, які намагаються від неї звільнитися (Jones, Woodward, & Marston, 2007; Marston, Jones, & Woodward, 2005; пор. Jonas 2006). Револьюційні марксистки викривали нову політичну економію шкал, звичайно ж, через неправильне прочитання діалектики Лефевра, через надмірну вкоріненість у «структуралістсько-функціоналістську» регуляторну теорію, через нібито емпіристське

та позитивістське спрощення категорій шкали, капіталу та держави (Charnock, 2010a, 2010b).

Навіть серед (спочатку) прихильних економічних географів зростає невдоволення невиконаними обіцянками теорії держави/простору та географічною політичною економією загалом (Scott & Storper 2014). Запропоноване Лефевром повномасштабне міське суспільство як найвищий етап (пост)капіталістичної еволюції поступово заперечується (Storper & Scott 2016: 1117–1118). Ба більше, як каже Пек (Peck 2016: 18), «після років дебатів про соціальне конструювання та релятивізацію просторових шкал» ціле поняття комбінованого та нерівномірного розвитку треба реконструювати. Не звертаючи увагу на гучні вимоги відійти від теорій решкалювання як «сутнісно недосконалих» (Charnock 2010b: 87), не слабшає увага науковців до реконфігурації державності та капіталізму (див. Haarstad 2007; Li, Xu, & Yeh 2014; Oliveira & Breda-Vázquez 2010; Perkmann 2007; Pugalis & Townsend 2013).

Першочергова мета цього тексту—відрефлексувати все більшу критику ключового аспекту теорії держави/простору, піддавши сумніву її основні припущення та критикуючи вагомість тверджень. Для цього ми прослідкуємо за поняттям просторового решкалювання до марксистської осмислення простору, капіталу та держави в творенні нерівномірного розвитку. Таким чином, наше дослідження підходить до основних припущень сучасної марксистської літератури про ремасштабування державності, звужуючи основну гіпотезу теорії держави/простору до тези, що радикальні економічні, соціальні та просторові реформи, розпочаті консервативними правими урядами Європи після 1970-х років, неминуче породжують регіональну економічну нерівність та поглиблюють просторову поляризацію на континенті. Отже, цей текст перевіряє причинно-наслідковий зв'язок, постульований теоретиками держави/простору, через економічний порівняльний статистичний аналіз.

Нерівномірний розвиток: марксистський погляд

На початку 1970-х років з'явилася географічна політична економія. Її джерела—класична марксистська традиція географії, політологія й соціологія. Основним предметом дослідження географічних політичних економістів став сучасний капіталізм. Вони розглядали його як просторово нерівномірну, строкату формацію, що змінюється через кризи. Перші роботи про просторовість та міські форми за сучасного капіталізму, що стали дуже впливовими, — «Соціальна справедливість та місто» Гарві (2009, 1973) та «Продукування простору» Лефевра (1991, 1974). Підхід авторів відштовхується від тези, що «(соціальний) простір є (соціальним) продуктом» (Lefebvre 1991: 26), що соціальні відносини мають просторове підґрунтя: вони не мають «жодного реального існування, окрім як у просторі і через простір» (р. 404). Ба більше, просторування—

«калібрована просторова підтримка», надана державою – підтримує капіталізм, його кількісне зростання («експансію продуктивних сил») та урбанізацію (Lefebvre 2003: 85). Капіталістичний клас стає ключовим рушієм процесу, буржуазія через своє політичне творіння – державу – намагається запобігти неминучому (для марксистів) краху капіталізму за допомогою організації та підтримки ієрархічно стратифікованої морфології простору. Через політику та практику просторовування сучасна держава може тимчасово стабілізувати капіталізм по всій сітці соціального простору за допомогою визначених просторових форм, що складені з окремих одиниць та вкладені одна в одну в ієрархічно стратифікований ряд хат і сіл, міст і регіонів, національних держав, континентів та планети (Lefebvre 2003: 94).

У своїх перших працях Гарві зачіпає багато тем, які згадував Лефевр, але саме в «Межах капіталу» він (2006, вперше 1982) запропонував всебічне марксистське пояснення нерівномірного капіталістичного просторового розвитку. Гарві розумів капіталізм радше ортодоксально. На його думку, це схильна до криз суспільна формація, яка рухається до безперервного накопичення капіталу через прибуток та інвестування, з тенденцією до перенакопичення. Центральною проблемою системи знову стало поглинання додаткової капіталістичної вартості. Криза розуміється як фаза знецінення та знищення все більшої додаткової вартості, яку не можна знову прибутково інвестувати. Основним внеском Гарві в географічну політичну економію стало його переосмислення просторових кругообертів вартості (ідея вперше згадана Лефевром). Просторові кругооберти вартості перетікають від первинного кругооберту виробництва й споживання товарів, послуг і робочої сили до вторинного кругооберту інвестування додаткової вартості в основний капітал, фізичну інфраструктуру й антропогенне середовище, врешті-решт у третинний кругообіг інвестування – соціальне забезпечення, науку та технології, державне управління, поліцію й армію (див. рис. 1). Через перетікання та «замороження» додаткового капіталу в часі (за допомогою довгострокових державних інфраструктурних проєктів) та просторі (через розбудову місцевого середовища або ж іноземні інвестиції) його власники, як стверджують, можуть досягти так званої просторової заплатки, тобто тимчасово пом'якшити проблему поглинання надлишку прибутку (Harvey 2006: 417).

Продовжуючи традицію, Ніл Сміт у «Нерівномірному розвитку» (2010, вперше 1984) зосереджується на

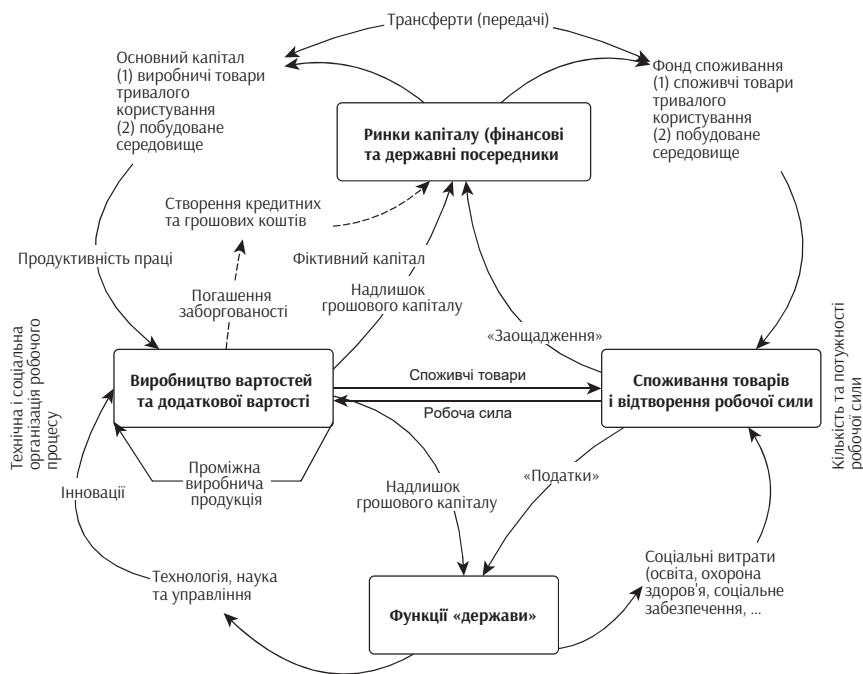

Рис. 1. Кругооберти капіталу
Джерело: Harvey (2006: 408).

багаторівневій діалектичній природі капіталістичного розвитку, що коливається між потужними силами, які призводять до географічної диференціації (економічного розрізнення) та зрівняння економічних відмінностей (згуртування). Для Сміта (2010) розділення абсолютного простору на певні рівні (міський, національний, глобальний) людської діяльності стає основною умовою для капіталістичного накопичення.

Решкалювання Європи: до розрізнення та поляризації?

Після краху державного соціалізму в Європі у 1989–1991 роках марксистська географічна політична економія перестала бути привабливою. Боб Джессоп відновив аналітичну силу цього підходу у вигляді сучасної марксистської теорії держави/простору в роботі «Майбутнє капіталістичної держави» (2002). Цей новий напрямок географічної політичної економії пішов набагато далі в аналізі сучасних умов від звичайних тверджень критичних та радикальних географів про неолібералізм – нібито єдиний гегемоністський проєкт, що має на меті відновити силу міжнародного капіталістичного класу шляхом дерегуляції, приватизації, ринку та жорсткої економії (Brenner & Theodore 2002; Harvey 2005). Джессоп (2008) підкреслював фундаментальну *релятивізацію* або ж фрагментацію просторових шкал у економічній та соціальній політиці – вгору (до європеїзації), вниз (децентралізація) та вбік (за допомогою державно-приватних партнерств).

Структура виробничої системи

А) Економіка, що базується на знаннях: високотехнологічні, інноваційні, децентралізовані виробничі системи

Б) Традиційна система «Фордистського» масового виробництва та споживання

Просторовий масштаб здатності контролювання

Глобальний:

Висока концентрація місць штаб-квартир глобальних компаній, фінансової діяльності та передових виробничих послуг

Європейський:

Висока концентрація місць штаб-квартир Європейських компаній, фінансової діяльності та передових виробничих послуг

Національний:

Висока концентрація місць штаб-квартир національних компаній, фінансової діяльності та передових виробничих послуг

Відсутність контрольних потужностей:

Відсутність розташування штаб-квартир важливих компаній, фінансової діяльності або передових виробничих послуг

В) Периферійні структури виробництва: деякі загальні офісні послуги; відсутність будь-якої конкурентної промислової інфраструктури

Рис. 2. Нова міська ієрархія: просторові рівні й структури виробництва в Європі після 1970-х років. Складено на основі діаграм Бреннера (Brenner 1998: 19; Brenner 2004: 191).

Багато марксистських географів з того часу стверджували, що нова капіталістична матриця створить нові субнаціональні державні простори у формі глобальних міст, міст-регіонів та локальних географічних шкал державної влади (Brenner 1999). У «Нових державних просторах» Ніл Бреннер (2004) далі розвиває гіпотези Лефевра та Джессопа, доводячи, що решкалювання сучасної державності стало ключовою стратегією накопичення капіталу передусім через міську політику та управління капіталістичною урбанізацією. Замість територіального розмивання держави, решкалювання національного рівня нібито відбулося через створення місто-орієнтованого капіталізму. Загалом марксистська теорія держави/простору постулювала, що всі типи просторової реструктуризації, зокрема (1) решкалювання державності, (2) решкалювання капіталу, (3) решкалювання урбанізації, (4) решкалювання конфліктної політики, необхідно розглядати як політику від імені та в інтересах глобального капіталізму на чолі з транснаціональним класом капіталістів. Та якщо марксистські теоретики в 1970–1980-х роках наголошували на відкаліброваному просторовому

впливі держави на підтримку капіталізму, їхні теоретичні послідовники три десятиліття по тому різко змінили погляд. Як зазначає Бреннер, «більше не капітал перетворюється на (територіально інтегровану) географію державного простору, а держава—на (територіально диференційовану) географію капіталу» (2004: 16).

Відповідно до теорії держави/простору, міська Європа стала реальним полем бою, де виразно виявляються пов'язані ефекти чотирьох процесів решкалювання (Jessop 2009). Нова міська ієрархія Європи зображена як еволюціонуюча система багаторівневих відносин та взаємозалежностей між містами та містами-регіонами різних типів. Міста класифіковані за їхнім місцем у всесвітньому, європейському та національному рівні поділу праці, що визначаються панівними структурами економічної спеціалізації й системою виробництва. Від високорівневих, заснованих на економіці знання глобальних міст на вершині ієрархії до численних неконкурентних та периферизованих систем виробництва внизу (див. рис. 2).

Цю європейську ієрархію міст представили як динамічне явище, засноване на різних національних, регіональних та місцевих стратегіях, спрямованих на включення основних міських економік у глобальні та наднаціональні кругооберти капіталу. Як показують стрілки на рис. 2, міста можуть опускатись на нижчі шаблі ієрархії, коли місцева економіка стикається з деіндустріалізацією, втратою робочих місць та периферизацією. І навпаки, місто може підніматись на вищі шаблі абсолютно новим шляхом—через одночасні процеси модернізації послуг та створення робочих місць. Ці структурні стратегії адаптації пов'язані з більшим числом зайнятих у високотехнологічних галузях, бо місто починало приваблювати нові штаб-квартири корпорацій, наукоємні галузі й функції управління. Врешті-решт, міста можуть примножити абсолютні статки завдяки модернізації вже наявних галузей—створенню високотехнологічного виробництва й розвитку інших сфер із високою доданою вартістю (Birch & Mukhnenko 2008; Turok & Mukhnenko 2008).

Незважаючи на те, що стрілки вказують в обидва боки (крім постфордистських міст), здається, переважна більшість європейських міських територій застрягла в програтних траєкторіях розвитку, неспроможних «породити стабільний режим економічного зростання чи територіально об'єднану структуру політичного регулювання на жодному з просторових рівнів» (Brenner 2004: 300). Таким чином, основна гіпотеза теорії держави/простору полягала в тому, що державне решкалювання та посилення територіальна конкуренція, розв'язана в Європі так званими силами неолібералізму, обов'язково призведе до територіальної економічної розрізненості, для якої характерні «інтенсивний економічний динамізм серед обмеженої групи сильних, глобально пов'язаних міст, регіонів та індустріальних районів і глибока стагнація, маргіналізація й виключення багатьох європейських старіших промислових та нерозвинених периферійних зон» (Brenner 2004: 258). Маргіналізовані міста неминуче поступово ставатимуть найчисельнішою категорією в європейській міській ієрархії, бо, як очікують, все більше міських територій втратять конкурентоспроможність та потраплять на самий низ ієрархії.

Тенденції до економічного зрівняння та територіального згуртування у Європі

З погляду політичної економії, нерівномірний розвиток—це потужний процес на різних просторових вимірах та між ними. Таким чином, розвиток базової одиниці (скажімо, муніципалітету) формує еволюцію на наступному просторовому рівні (регіональному), який, зі свого боку, має як зворотній зв'язок із розвитком на рівні базової одиниці (згори вниз), так і зв'язок із національним рівнем (знизу вгору). Щоб охопити складність теорії держави/простору, ми використали шість рівнів територіальних статистич-

них даних—від національних на рівні держав-членів ЄС до місцевих органів влади. Між тим, за стандартними регіональними класифікаціями ЄС, одиниці територіальної статистики такі:

- НОТС рівня 1—найбільші соціально-економічні регіони із середньою кількістю населення від 3 до 7 мільйонів (наприклад, Північна Ірландія в Об'єднаному Королівстві чи Саксонія в Німеччині);
- НОТС рівня 2—основні регіони для реалізації регіональної політики (зазвичай із населенням від 800 тисяч до 3 мільйонів (наприклад, Брюссельський столичний регіон у Бельгії чи Сілезьке воєводство в Польщі);
- НОТС рівня 3—невеликі регіони для детального аналізу (зазвичай від 150 тисяч до 800 тисяч мешканців: наприклад, департамент Па-де-Кале у Франції чи Метрополітне місто Венеція в Італії). Детальніше пояснення можна знайти на сайті Євростату.¹

Дані про ВВП та населення ЄС взяті з Євростату—Загального та регіонального статистичного агентства ЄС (2017). Інформацію про прямі іноземні інвестиції ми взяли з Конференції з торгівлі та розвитку Об'єднаних Націй (2016). Щоб виміряти рівень регіональних нерівностей у Європі з 1970-х років, ми використали останнє видання Європейської регіональної бази даних Кембриджської економетрії (2015). Для надійних, достовірних й актуальних висновків ми перевірили первинні результати, проглянувши кілька видань відкритої офіційної регіональної статистики Євростату, щоб створити набір інструментарію для вимірювання урівняння в періоди 1995–2011 років (Eurostat 2013) та 2000–2015 років (Eurostat 2017) у всьому ЄС-28—в 97 регіонах НОТС-1, 276 регіонах НОТС-2 та 1343 регіонах НОТС-3.

Далі ми порівняли й зіставили еволюцію європейських регіональних відмінностей з відповідними вимірами урівняння в одинадцятьох основних світових регіонах, які можна порівняти з Європою, зокрема в Австралії, зоні Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ—Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія та Швейцарія), Японії, Південній Кореї, Північноамериканській зоні вільної торгівлі (НАФТА—Канада, Мексика та Сполучені Штати), в ринкових економіках, що розвиваються,—Бразилії, Росії, Індії, материкового Китаю та Південній Африці (БРІКС). Ми використовували базу даних регіональних економік Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD 2017). Із класифікації географічних одиниць в межах кожної країни-члена за ОЕСР (2013) був застосований найвищий рівень—територіальний рівень [ТР] 2—регіони, що загалом відповідають Євростатівському НОТС-1 (див. вище).

Основне положення теорії держави/простору про траєкторію економічного розвитку Європи після 1970-х років полягає в тому, що місцеві економічні дисбаланси в доході на особу мали вирости в середньо- та довгостроковій перспективі разом із нерівністю (що називають також поляризацією, периферизацією чи маргіналізацією) у більшості

¹ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background>

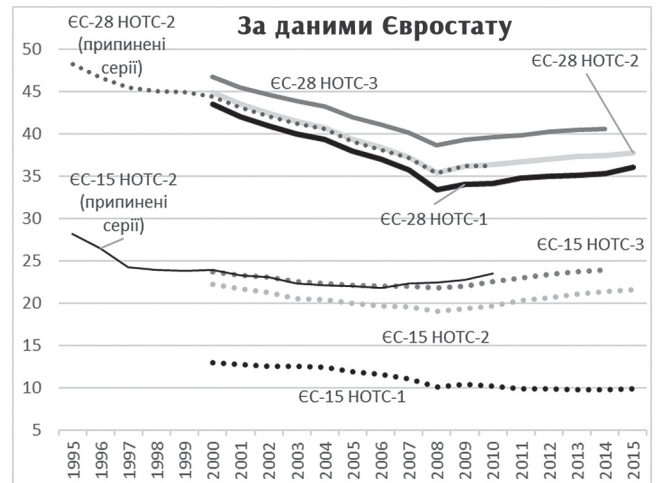
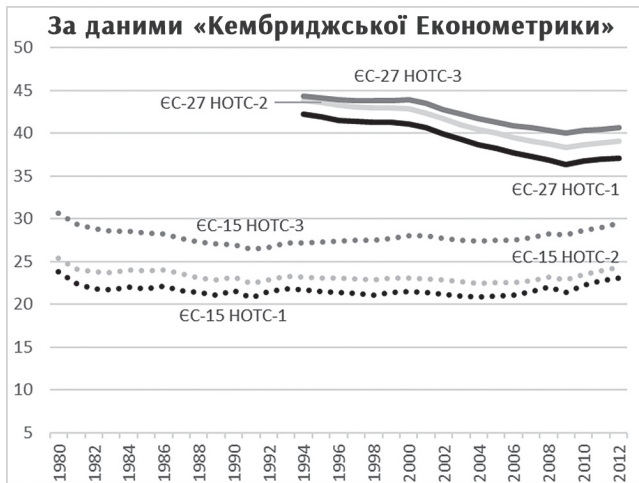

Рис. 3. Регіональне β -урівняння у Європейському Союзі, НОТС 1, 2, 3: 1980–2012 (Кембриджська економетрія, ЕС-27) та 2000–2015 (Євростат, ЕС-28). Примітка: Шкали від 0 до 100%, де 0% = абсолютно однакові, наприклад однаковий ВВП на одну особу в усіх регіонах країни або економічної зони.

міст та регіонів континенту. Зближення відбудеться, коли зменшаться просторові економічні відмінності. В літературі про регіональне урівняння в Європі (Armstrong 1995; Martin & Sunley 1998) розрізняються два взаємопов'язаних концепти—бета- (β) та сігма- (σ) урівняння:

- β -урівняння, або абсолютне урівняння, знаходить можливі процеси наздоганяння, вимірюючи швидкість урівняння, коли бідніші регіони зростають швидше за багатші, що з часом наближає рівні ВВП на одну особу в регіональних економіках;
- σ -урівняння, чи дисперсія, вимірює нерівність у доходах (або багатстві) як варіацію доходу або ВВП на одну особу в різних регіонах у конкретний момент. Зниження дисперсії (відмінностей) середнього доходу на одну особу в регіонах в часі вказує на появу σ -урівняння. (Molle 2007). В цій статті представлені лише основні графіки та ключові висновки дослідження (детальні результати та техніки статистичних розрахунків можна знайти в Mykhnenko & Wolff 2018).

Рисунок 3 показує загальний спад у регіональних нерівностях у всіх трьох рівнях НОТС і у старих, і у нових країнах-членах (КЧ). Регіональні індикатори σ -урівняння на основі кембриджської економетрії вказують, що регіони НОТС-1 у 15 старих країнах-членах у Західній Європі (ЕС-15) реєструють дуже помірне зниження в дисперсії, що складає 0,8%; регіони НОТС-2–1,0%; та регіони НОТС-3–1,3% відповідно. На території ЕС-27 (що включає нові, східноєвропейські КЧ) у 1994–2012 роках спад регіональних нерівностей виглядає набагато більш значимим. Реєструють зменшення у 5,1% у регіонах НОТС-1, 4,8% зниження у регіонах НОТС-2 та 3,8% спад у регіонах НОТС-3. Об'єднання Німеччини та включення бідних східних регіонів у 1990 році значно уповільнили процес урівняння в межах ЕС-15, а глобальна фінансова криза 2007–2008 років призупинила зменшення регіональних нерівностей в межах єдиного

ринку. Σ -урівняння, розраховані Євростатом, показують більш різкий спад у регіональній дисперсії ВВП на одну особу у 1995–2015 роках, що свідчить про зниження на 6,6% у ЕС-15 та на 10,6% у ЕС-28 (обидва на рівні НОТС-2) відповідно. Сукупне зниження регіональних нерівностей впродовж 1980–2015 років становить загалом принаймні 7,2%. Дані про зростання у 2005–2015 роках на рівні країн-членів та тенденції до урівняння на рівні НОТС-1 по ЕС-15 вказують, що перерва в регіональному урівнянні в ЕС між 2008 та 2015 була тимчасовим явищем, після якого зниження у регіональних нерівностях продовжилось із середини 2010-х років. Ба більше, рисунок 3 підтверджує, що в довгостроковій перспективі регіональне урівняння в Європі радше відбувалося завдяки розвитку територій, що наздоганяють, ніж через уповільнення зростання в більш розвинутих регіонах.

Цей темп регіонального економічного урівняння в ЕС серйозно ставить під сумнів гіпотезу про решкалювання, тобто про посиленн просторових нерівностей у Європі: регіональний дохід та відповідно економічна активність набагато більш рівномірно поширена континентом, ніж це було у 1980 році, на будь-якій просторовій шкалі чи у частині ЕС. Що вражає ще більше, так це напрямок урівняння в ЕС у порівнянні з його основними економічними партнерами. Рисунок 4 вказує та значне зниження в регіональній дисперсії ВВП на одну особу в регіонах ЕС-28 у 2000–2015 роках на 7,4%. Це лише другий показник після спаду регіональних нерівностей у материковому Китаї, що становить 9,7%. Бразилія (7,1%), Південна Африка (4,1%) та ЄАВТ (3,1%) йдуть після ЕС. Водночас регіональні економічні нерівності значно зросли в Росії (16,7%), Індії (8,0%) та Сполучених Штатах (3,6%). Все більше помітний розрив між рівнями регіональних відмінностей у Північній Америці та ЕС: у 2000 році регіональна дисперсія ВВП у ЕС була на тому ж рівні, що й в Сполучених Штатах, у 2016 році рівень

регіональних відмінностей у Сполучених Штатах перевищив європейський на 4,4%. У цей же період схожим чином різниця в рівні регіональних відмінностей між територією НАФТА та ЄС-28 зросла на 4,6%.

Пояснюючи європейське регіональне урівняння

Неокласичні теорії міжрегіонального самобалансування пояснюють європейське довгострокове економічне урівняння через ефекти «поширення»,² «переливу»,³ «просочення»⁴ (див. Aoyama, Murphy, & Hanson 2011; Dean, Leahy, & McKee 1970; Harris 2011). Коротко кажучи, завдяки постійному переміщенню капіталу та робочої сили в протилежні сторони, регіони, що мають робочу силу (та не мають капіталу), із низькими заробітними платами часто приваблюють капітал можливістю отримувати більші прибутки, тоді як регіони, що мають капітал та вищу заробітну плату, часто залучають додаткові трудові ресурси (таким чином втрачаючи капітал). Дуже ймовірно, що капітал більш мобільний, ніж робоча сила. Тож у довгостроковій перспективі бідніший регіон, що імпортує капітал, має якісно зростати швидше та наздогнати свого сусіда, що має вищі зарплати та експортує капітал, генеруючи урівняння (Borts & Stein 1964; McCann 2013, Chapter 7; Meade 1962).

Країни, що стали членами ЄС після 2004 року, розвивалися швидше, ніж їхні західні сусіди, оскільки їм вдалося залучити прямі іноземні інвестиції швидше за старші та багатші країни-члени. Лише за останнє десятиліття новіші та бідніші країни-члени зростали у 3,3 раза швидше за іншу частину ЄС. Вони спромоглися залучити прямі іноземні інвестиції у 7,6 рази швидше за старші та багатші регіони ЄС. Водночас поступове переміщення надлишкової робочої сили з біднішого Сходу до багатшого Заходу привело до навіть швидшого урівняння зарплат, ніж показують дані ВВП. У порівнянні з НАФТА, що не дозволяє вільного руху праці, регіональні відмінності зменшилися лише у ЄС та ЄАВТ, що уможливили чотири свободи вільного ринку—товарів, капіталу, послуг та людей—між кордонами.

Альтернативне пояснення з погляду державного втручання підкреслює, що Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) не має політики регіонального розвитку, що не дозволяє мексиканським регіонам отримувати прибуток від інтеграції через торгівлю й капітал (European Commission [EC] 2014). Для порівняння: ЄС із його політикою згуртування та відповідними структурними інвестиціями активно втручався у відсталі та менш розвинені регіони

2 Поширення—явище, для якого характерний розвиток периферії завдяки економічному розвитку центру.—прим. пер.

3 Перелив—явище, коли одні економічно значущі події призводять до виникнення інших, хоча контексти цих подій можуть здаватися непов'язаними.—прим. пер.

4 Просочення—модель переміщення тенденцій від вищих до нижчих класів у суспільстві.—прим. пер.

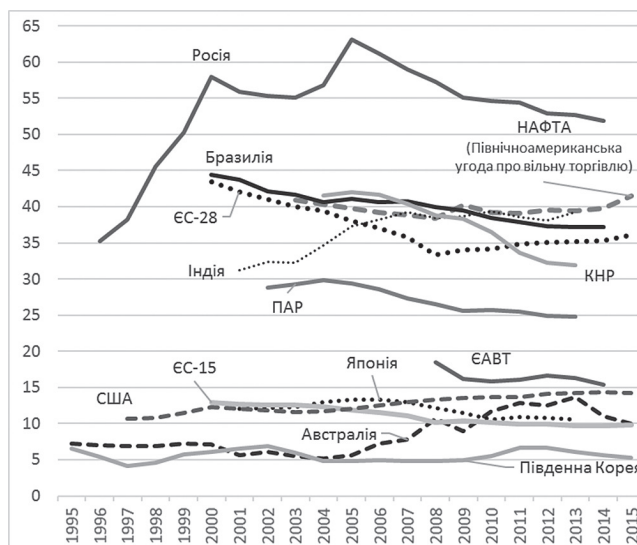

Рисунок 4. Регіональне σ -урівняння у Європі та за її межами, 1995–2015 (OECD Territorial Level 2 regions). Примітка: Шкали від 0 до 100, де 0% = абсолютно однакові, наприклад однаковий ВВП на одну особу у всіх регіонах країни або економічної зони.

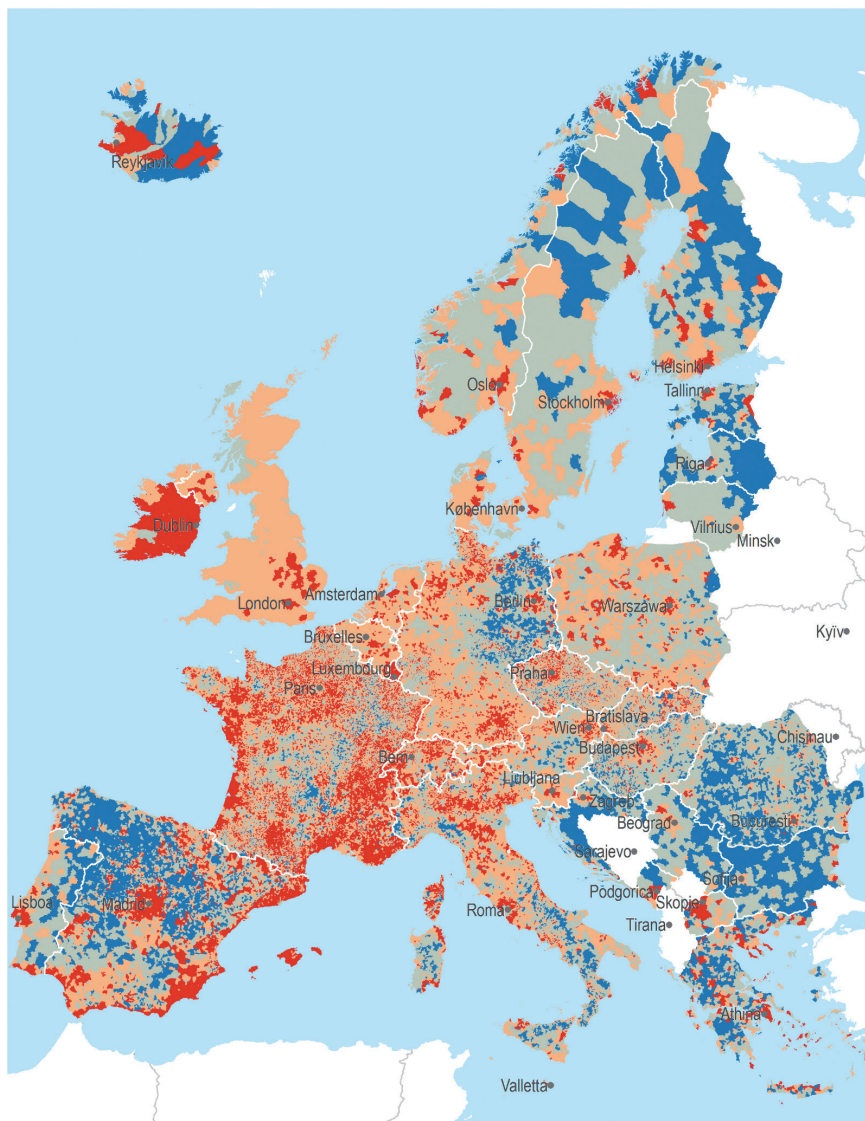
(Faludi 2010; Molle 2007). Європейські інструменти регіональних публічних інвестицій зросли з 75 мільярдів євро до 454 мільярдів у 1989–2020, 73% з них були спрямовані на найбідніші регіони та міста Сходу та Півдня. Прогнозований вплив інвестицій Політики згуртування 2014–2020 років становить різницю у загальному ВВП ЄС-13 у 2,6% у 2023 році в порівнянні з основним сценарієм невторчання за допомогою бюджетних інвестицій ЄС (EC 2014: 266–269).

Таким чином, дуже сумнівним є поширений погляд теоретиків держави/простору, що ніяка політика ЄС не є дійсно компенсаторним, територіально перерозподільним механізмом балансування, що становить «сильну загрозу панівній моделі європейських міжрівневих відносин, що засновані на змаганні та орієнтовані на конкуренцію» (Brenner 2004: 302). Політика згуртування ЄС у її нинішній формі можливо й повністю не відповідає підходу стратегічного просторового втручання. Однак напруженість політичного устрою ЄС—між гонитвою за ринково-орієнтованими рішеннями та активним державним втручанням задля економічного розширення та соціально-просторової справедливості—залишається настільки ж реальною, як і раніше (Farole, Rodríguez-Pose, & Storper 2011). Наполегливо ігнорувати цю можливість, не кажучи про дуже відчутні результати територіального урівняння під час європейської інтеграції,—значить сприяти загрозовому уявленню про Європу як провальний неоліберальний проект, який треба знищити (Elliot 2016; Apeldoorn, Drahokoupil, & Horn 2009). Британський досвід Брекситу став хорошим лакмусовим папірцем прогресивності такого погляду.

Територіальне згуртування та зміни в міській ієрархії Європи

Після дослідження тенденції до територіального згуртування у ЄС після 1970-х років на чотирьох різних рівнях (від рівня КС до НОТС-3) ми зрештою переходимо до локального рівня місцевих адміністративних одиниць. Тут беруться до уваги абсолютні дані про населення 92,773 муніципалітетів, в яких живуть 511,924,257 людей по всьому ЄС та пов'язаних із ним країнах, 7,585 із цих місцевих одиниць – це міста, що мають 5 тисяч або більше жителів. Дані з місцевого рівня про траєкторії населення (див. рис. 5) відповідають аналізу національного та регіонального економічного урівняння. Вони також підкріплюють висновки щодо гіпотези про постійну поляризацію європейської міської ієрархії. Більша частина європейських міст радше зростали, аніж зменшувалися впродовж 1990–2000-х років. Дані доводять, що серед всіх міст Європи у 65% відбувся сильний ріст населення за період 1990–2010 років, ще 15% залишилися на тому ж рівні населення та лише в 20% населення зменшилося. Лише у 30% міст колишньої комуністичної Східної Європи зростає кількість населення в 1990–2010 роках, серед їхніх сусідів із Західної Європи таких міст виявилося 73%.

Серед усіх муніципалітетів, і міських, і сільських, у 62% (чи загалом 57,365 муніципалітетів із 343,709,083 жителями) населення зросло в 1990–2010 роках; лише у 38% (35,408 муніципалітетів із 168,215,174 жителів) кількість населення знизилась. Рис. 5 зображує, що більшість муніципалітетів, де стає менше населення, переважно знаходяться у сільських північних, східних та південних периферіях Європи. Оскільки східноєвропейські працівники їдуть на Захід, їхні рідні міста (та села) мають пристосовуватися до меншого ринку праці, залучаючи капітал із Заходу. Дані, показані вище, ґрунтовніше підкріплюють висновки щодо процесів просторового економічного урівняння, що відбувається з перетоком європейських надлишкових трудових ресурсів із бідніших до багатших місцевостей, регіонів та країн, поки надлишковий

Annual Population Development in municipalities 1990 - 2010

Population loss
Population growth
Strong population loss
Strong population growth

Editor: Manuel Wolff
Source: National Statistical Offices
Spatial level: LAU1/LAU2
Geographical Data: ESRI 2011

Рис. 5. Зміна населення по Європі: муніципалітети, 1990–2010.

капітал йде в протилежний напрям. До 2015 року п'яти східноєвропейським країнам вдалося посунутися вище середнього рівня доходу на одну особу (виміряно у стандартах купівельної спроможності) по ЄС-28, Братислава стала шостим найзаможнішим європейським містом (у 186%), Прага посіла дев'яте місце (173%), Бухарест – сорок сьоме (129%), стрибнувши вище за Мадрид, Ганновер та Берлін.

Висновки

Результати, представлені у цьому матеріалі, ставлять фундаментальні питання до теорії держави/простору, а саме

її приписних та нормативних можливостей. По-перше, вони надають додаткові аргументи тим, хто вважає теоретичні заяви про неодмінне решкалювання Європи занадто перебільшеними або взагалі незначними (Cox 2009).

По-друге, ця стаття глибше ставить під сумнів одновимірність капіталістичного накопичення (Jessop, Brenner & Jones 2008). Просторовій логіці капіталізму, що так часто згадується в літературі, бракує адекватного пояснення тенденцій до територіального згуртування в Європі в порівнянні з Північною Америкою та БРИКС. Територіальні інтереси та інтереси європейського капіталу часто протистоять, і останній часто програє (Keating 2014; Keating & Wilson 2014). Таким чином, як заявляли Гіббс та Джонас (2001: 274), «територіальні структури держави не є ні повністю підпорядкованими, ні насправді обов'язково функціональними для потреб (регіонального, національного, глобального) капіталу».

По-третє, результати також підкріплюють економетричні дослідження впливу решкалювання держави на територіальне згуртування (Rodríguez-Pose & Gill 2005). Перехід фінансової влади до субнаціональних органів управління (наприклад, передання державних повноважень на регіональні рівні) має тенденцію негативно корелювати з рівнем регіональної нерівності в усіх індустріально розвинених західних суспільствах: принаймні у багатших країнах вищий рівень децентралізації пов'язаний із регіональними дисбалансами (Ezcurra & Pascual 2008; Lessmann 2009, 2012; Rodríguez-Pose & Ezcurra 2010). Навіть більше, як підкреслювали Целіус, Родрігез-Розе, Пайк, Томані та Торріці (2012: 1296), вища фінансова децентралізація в Західній Європі, безсумнівно, пов'язана з нижчою нерівністю в доходах в межах регіону: саме бідніші регіони, судячи з усього, отримують найбільше вигоди від процесів фінансової децентралізації.

Зрештою, результати показують, що серед механізмів, що сприяють регіональному урівнюванню, неодмінно треба згадати постійно присутню роль держави. Порівняльні дані зовсім не говорять на користь тверджень, що робляться в літературі з радикальної географії, про те, що реконфігурація держави пов'язана з всеохопною неолібералізацією та крахом просторового кейнсіанізму (дивіться Martínez-Vázquez & Timofeev 2009; Storper 2016). Позитивний вплив політики згуртування ЄС не можна й далі ігнорувати.

Отже, не звертаючи увагу на широке схвалення критичними соціальними дослідниками (e. g., Soja 2010), теорія держави/простору має серйозні недоліки. Критична теорія передусім має недвозначно викривати явні прояви та приховані механізми несправедливості та містифікації, підкреслюючи різницю між «суспільством таким, як воно є, і таким, яким би могло бути» (Beauregard 2012: 479). Але навіть найбільші прихильники праць із реконфігурації капіталізму змушені визнати, що емпіричні спостереження за просторовим економічним розвитком Європи після 1970-х років дуже складно, якщо взагалі можливо, пояснити загальними принципами теорії держави/простору. Ця стаття підкреслює, що реконфігурація капіталізму не мала

жодного відчутного впливу на регіональні нерівності загалом, оскільки регіональні відмінності зменшилися, а бідніші регіони швидше наздоганяють сусідів за ВВП на одну особу. Порівняльний аналіз також показав, що територіальні структури політичних сил в Європі сильно невизначені та потенційно дисфункціональні в плані уявних потреб (глобального) капіталу. Конкретність територіального згуртування Європи постулює невіршувану аномалію для теорії реконфігурації. І не звертаючи увагу на часто визнані та плекані епістемологічні, онтологічні та методологічні відмінності між позитивістською та постпозитивістською наукою, для багатьох залучених спостерігачів література з радикальної географії, описана вище, стала не більше ніж безладною критикою приватного під «зловісний, антиліберальний, антикапіталістичний барабанний дріб» (Storper 2016: 258; див. також Overman 2004). Вагомість теорії держави/простору ставиться під сумнів, а її потенціал колективної прогресивної дії серйозно скомпроментований. Чи не настав час зірвати завісу просторового повороту?

Післямова. Не викидати котлети разом з мухами

У своїй статті Влад Михненко влучно описує надмірний риторичний запал, з яким часто критикують звичні мішені дослідники, що працюють у традиції «марксистської географії». Як це, на жаль, часто трапляється й з іншими галузями знання про суспільство, для надто багатьох авторів шаблонна критична налаштованість і посилання на непомильні авторитети, перевірені часом, виступає заміном справді критичного підходу, що має полягати в «конкретному аналізі конкретних обставин». Якщо в певний момент автори, що стали класиками, спираючись на доступні їм дані, створили достатньо переконливу теоретичну картину, це не означає ані її універсальності, ані незмінності. Підміняти детальний аналіз даних шаблонною критикою нерівностей, які несе неоліберальний капіталізм – проблематична стратегія, яка заслуговує на критику. Зокрема, в дискусіях про ЄС явно недостатньо просто назвати його неоліберальним проектом, що посилює нерівність, водночас ігноруючи, наприклад, роль держави в балансуванні нерівностей.

Але сама радикальна (марксистська) географія Сміта та Гарві не може бути зведена до тієї карикатури, якою її представляє Михненко. Навіть якщо загальна тональність великої кількості текстів, написаних у цій традиції, дає певні підстави для такої пародії, не варто обманюватись, приймаючи її за чисту монету. Певні постулати, які ще слід довести й перевірити емпірично, дійсно надто часто оголошуються правильними «заочно». Але якщо ставити собі за мету не розправитися з опонентом і висміяти його, а об'єктивно розібратися в користі від того чи іншого підходу, його перевагах і недоліках – дані, які демонструє Михненко, слід для початку помістити в рамки дискусії всередині

власне марксистської географії та ширшої марксистської політекономії.

Автор сам пише про різницю між «класичними» текстами 1970-х та нинішніми статтями, які власне й є об'єктом його критики. Один із таких класиків – Нікос Пуланцас, автор знаменитої тези про відносну автономію держави. Він відкидав спрощену марксистську оптику, для якої держава є лише «виконавчим комітетом буржуазії», натомість стверджуючи, що саме завдяки своїй відносній автономії від панівного класу держава може діяти всупереч його безпосереднім короткостроковим інтересам. Така автономія дозволяє державі підтримувати соціальну стабільність і статус-кво, що власне й уможливує панування капіталістичного класу. Ця теорія зовсім не є екзотичною; вона вплинула на ціле покоління авторів, зокрема й на Боба Джессопа, про якого згадує Михненко. В такому контексті критика статті спрямована радше проти однієї групи марксистських вчених (Бреннер та інші, які в риторичному запалі просто пропустили масивні вкладення ЄС у регіональний розвиток), додаючи аргументів іншим. Той же Девід Гарві сам пише про те, як втручання з боку держави може згладжувати просторові нерівності в інтересах підтримання самого процесу накопичення капіталу в цілому. Отже, про те, щоб «закрити тему» марксистського аналізу простору, тут не йдеться.

Переходячи до деталей, насамперед слід зазначити, що зрівняння не є синонімом загального економічного зростання. Якби загалом ВВП Євросоюзу впав, це радше підтверджувало тезу Бреннера, але це не так. Водночас якою була динаміка після початку кризи 2008 року? Якщо говорити про економічний розвиток, то який саме це був розвиток? Ми знаємо, що багато східноєвропейських країн пішли шляхом фінансiалiзацiї, покладаючись спочатку на приватний банківський сектор, а згодом вдавшись до допомоги міжнародних фінансових інституцій. Інші зробили ставку на інтеграцію в промислові ланцюжки європейського «ядра». В кожному разі йдеться про периферійну, або залежну національну модель капіталізму – концепція, яку не оспорує Михненко (див. наприклад Myant and Drahouopil 2012; Pósfai and Nagy 2017). Просторові нерівності конструюються вже між центром ЄС та його периферією, і наявність економічного зростання сама по собі зовсім не суперечить цьому процесові. Замість оптимістичних звітів про прихід капіталу до Центральної та Східної Європи, який приніс нечуване економічне зростання, варто уважніше придивитися до різноманіття цього процесу, його механіки та наслідків у різних країнах (загальний огляд див. у Bohle and Greskovits 2012).

Навіть якщо зосереджуватися суто на регіональному рівні, слід зазначити, що, наприклад, міграція робочої сили з одного регіону до іншого не обов'язково означає кращої якості життя в приймаючому регіоні. Та й взагалі, логіка «робоча сила переміщується за капіталом» не є єдиним можливим поясненням міграційних процесів: зрештою, треба пам'ятати про різницю між праце- та капіталомістким

виробництвом. В кожному разі свіже дослідження з Болгарії, ґрунтоване на кількісних методах, але проведене на дещо нижчому рівні абстракції, демонструє, що навіть коли країна в цілому переживає економічне зростання, «наздоганяючи» ядро ЄС, нерівність між її власними регіонами щонайменше не падає, а то й зростає: продовжується надмірна концентрація населення й економічної діяльності в столиці, тоді як інші регіони її жодним чином не наздоганяють (Kalfova 2018). На рівні всього ЄС аналогічне розшарування виявляє сьомий звіт Єврокомісії: протягом 2000–2015 років регіональна нерівність між чотирма групами регіонів, вимірювана за низкою критеріїв, лише зросла (Hadjimichalis 2019). Чи варто звинувачувати в бездумному антикапіталізмі та безпідставній критиці ЄС чиновників самої Єврокомісії?

Наявність політики вирівнювання в Євросоюзі та її вплив на згладжування нерівностей між регіонами – незаперечний факт, але навіть у тих випадках, коли вона дійсно приводить до бажаних формальних показників, збільшуючи регіональний валовий продукт, відкритим залишається питання: як саме використовується ця допомога? Як відомо, ці програми надто часто використовуються для підживлення патронажних мереж на локальному та регіональному рівні. Приклади, описані в літературі, показують, як «допомога з центру» використовується італійською мафією або право-консервативними мерами та проурядовими регіональними властями в Угорщині та Польщі. Ймовірно, що такий спосіб підвищення доходів чи валового продукту не є оптимальним з точки зору самого Михненка.

Просторова нерівність може проявлятися всередині регіону – між містом і його периферією, між різними районами всередині міста. Дуже велика частина радикальної географії присвячена саме таким масштабам, які є замалими для того, щоб бути відображеними в НОТС 3. Спустившись поверхом нижче, на рівень муніципалітетів, можна побачити відсутність економічного зростання в 70% міст постсоціалістичних країн ЄС, про що пише сам Михненко. А наведені ним успішні приклади Братислави чи Бухаресту скоріше підтверджують тези марксистських географів, якщо тільки не тлумачити їх у карикатурному вигляді («все багатство переміститься до Німеччини, залишивши Центрально-Східну Європу в тотальній бідності»). Розшарування, зростання нерівності відбувається всередині країни, всередині регіону і навіть всередині конкретного Бухареста. Для того, щоб побачити ці процеси, слід відповісти на питання: в силу яких процесів відбувається зростання доходів у місті? чиї саме доходи зростають, а чиї ні, і чому? хто виїжджає з міста, виключаючи себе тим самим зі статистики? як розшарується міський простір? як місто взаємодіє з іншими регіонами? Картина, яку дозволяють змалювати такі питання, має вийти значно більш багатовимірною та складною, ніж пласке порівняння на базі статистичних даних одного типу.

Нарешті, не можна не відзначити проблематичність підходу до вивчення соціально-економічних реалій східноєвропейського регіону, що спирається виключно на дані офіційно зібраної статистики. Неформальна економіка є важливим

фактором в усіх країнах, але в ЦСЄ вона є справжнім «слоном у кімнаті», якого неможливо ігнорувати. Масштаби неформальної економіки, яка не піддається вимірюванню конвенційними статистичними інструментами, ставлять під питання валідність кількісних даних, зібраних у цьому регіоні. І навіть якщо винести за дужки питання довіри до наявних статистичних даних, залишається проблема нерівномірної представленості європейських країн у збірниках: що далі на схід, то менше інформації (Wysmulek 2018). Чи варто безоглядно довіряти класичним позитивістським методам, що порівнюють дані, не ставлячи їх під питання?

Ми щиро вдячні Владові Михненку за освіжаючий погляд на стан справ у «критичній» школі, яка надто часто є,

так би мовити, недостатньо критичною до самої себе. Але цінність цього погляду в тому, що він може надати поштовх до більшої прискіпливості авторів до самих себе та до своїх колег, а не в тому, щоб «поставити хрест» на цьому напрямі як такому, як це, здається, закликає зробити сам Михненко наприкінці тексту. Замість того, щоб вилити дитину разом з водою, подібна критика має підштовхнути до подальшого розвитку і відточування критичної теорії (включно з переробленням та критичним переосмисленням класики), а не до її відкидання.

Автори післямови: *Альона Ляшева й Денис Горбач*

Посилання:

- Aoyama, Y., Murphy, J. T., & Hanson, S., 2011. *Key Concepts in Economic Geography*. Los Angeles, CA: SAGE.
- Apeldoorn, B. van, J. Drahoukoupil, J., & Horn, L., 2009. *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance: From Lisbon To Lisbon*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Armstrong, H. W., 1995. «Convergence among regions of the European Union, 1950–1990». In: *Papers in Regional Science*, 74, pp. 143–152.
- Beauregard, R. A., 2012. «What theorists do». In: *Urban Geography*, 33, pp. 474–487.
- Birch, K., & Mykhnenko V., 2009. «Varieties of neoliberalism? Restructuring in large industrially dependent regions across Western and Eastern Europe». In: *Journal of Economic Geography*, 9, pp. 355–380.
- Borts, G. H., & Stein, J. L., 1964. *Economic Growth in a Free Market*. New York, NY: Columbia University Press.
- Brenner, N., 1998. «Global cities, glocal states: Global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe». In: *Review of International Political Economy*, 5, pp. 1–37.
- Brenner, N., 1999. «Globalisation as reterritorialisation: The re-scaling of urban governance in the European Union». In: *Urban Studies*, 36, pp. 431–451.
- Brenner, N., 2001. «The limits to scale? Methodological reflections on scalar structuration». In: *Progress in Human Geography*, 25, pp. 591–614.
- Brenner, N., 2004. *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling Of Statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- Brenner, N., & Theodore, N., 2002. «Cities and the geographies of 'actually existing neoliberalism'». In: *Antipode*, 34, pp. 349–379.
- Brenner, N., Jessop, B., Jones M., & MacLeod, G. (Eds.), 2003. *State / Space: A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Cambridge Econometrics, 2015. *European Regional Database* (22 April 2015 ed.). Cambridge, UK: CE.
- Charnock, G., 2010. «Challenging new state spatialities: The open Marxism of Henri Lefebvre». In: *Antipode*, 42, pp. 1279–1303.
- Charnock, G., 2010. «The space of international political economy: On scale and its limits». In: *Politics*, 30, 79–90.
- Cox, K. R., 2009. «'Rescaling the state' in question». In: *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2, pp. 107–121.

- Dean, R. D., Leahy, W. H., & McKee, D. L., 1970. *Spatial Economic Theory*. New York, NY: Free Press.
- Deas, I., & Giordano, B., 2003. «Regions, city-regions, identity and institution building: Contemporary experiences of the scalar turn in Italy and England». In: *Journal of Urban Affairs*, 25, 225–246.
- Elliott, L. (2016, August 20). Brexit Armageddon was a terrifying vision – but it simply hasn't happened. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/uk>
- European Commission. (2014). *Investment for Jobs and Growth: Promoting Development and Good Governance in EU Regions and Cities*. Sixth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission. (2016). *European Structural and Investment Funds (ESI Funds)*. Brussels: EC.
- European Commission. (2017). *My Region, My Europe, Our Future: Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2013). *General and Regional Statistics: Gross Domestic Product (GDP) At Current Market Prices by NUTS 2 Regions [Data set]*. Retrieved from http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_r_e2gdp&lang=en
- Eurostat. (2017). *General and Regional Statistics [Database]*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Ezcurra, R., & Pascual, P. (2008). Fiscal decentralization and regional disparities: Evidence from several European Union countries. *Environment and Planning A*, 40, 1185–1201.
- Faludi, A. (2010). *Cohesion, Coherence, Cooperation: European Spatial Planning Coming of Age?* London: Routledge.
- Farole, T., Rodríguez-Pose, A., & Storper, M. (2011). Cohesion policy in the European Union: Growth, geography, institutions. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 49, 1089–1111.
- Gibbs, D., & Jonas, A. E. G. (2001). Rescaling and regional governance: The English regional development agencies and the environment. *Environment and Planning C*, 19, 269–288.
- Haarstad, H. (2007). Collective political subjectivity and the problem of scale. *Contemporary Politics*, 13, 57–74.
- Haarstad, H. (2014). Climate change, environmental governance and the scale problem. *Geography Compass*, 8, 87–97.
- Harris, R. (2011). Models of regional growth: Past, present and future. *Journal of Economic Surveys*, 25, 913–951.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *The Limits to Capital*. London: Verso.
- Harvey, D. 2009. *Social Justice and the City*. Athens, GA: University of Georgia Press.
- Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge, UK: Polity.
- Jessop, B. (2008). *State Power: A Strategic-Relational Approach*. Cambridge, UK: Polity.
- Jessop, B. (2009). Avoiding traps, rescaling the state, governing Europe. In R. Mahon & R. Keil (Eds.), *Leviathan Undone? Towards A Political Economy of Scale* (pp. 87–104). Vancouver: University of British Columbia Press.
- Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D*, 26, 389–401.
- Jonas, A. E. G. (2006). Pro scale: further reflections on the 'scale debate' in human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 31, 399–406.
- Jones, J. P., Woodward, K., & Marston, S. A. (2007). Situating flatness. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32, 264–276.
- Jones, M. (2001). The rise of the regional state in economic governance: 'Partnerships for Prosperity' or new scales of state power? *Environment and Planning A*, 33, 1185–1211.
- Keating, M. (2014). Introduction: Rescaling interests. *Territory, Politics, Governance*, 2, 239–248.
- Keating, M., & Wilson, A. (2014). Regions with regionalism? The rescaling of interest groups in six European states. *European Journal of Political Research*, 53, 840–857.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. (D. Nicholson-Smith, Trans.). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003). Space and the state. In N. Brenner, B. Jessop, M. Jones, & G. MacLeod (Eds.), *State / Space: A Reader* (pp. 84–100). Oxford: Blackwell.
- Lessmann, C. (2009). Fiscal decentralization and regional disparity: Evidence from cross-section and panel data. *Environment and Planning A*, 41, 2455–2473.
- Lessmann, C. (2012). Regional inequality and decentralization: An empirical analysis. *Environment and Planning A*, 44, 1363–1388.
- Li, Z., Xu, J., & Yeh, A. G. O. (2014). State rescaling and the making of city-regions in the Pearl River Delta, China. *Environment and Planning C*, 32, 129–143.
- MacLeavy, J. & Harrison, J. (2010). New state spatialities: Perspectives on state, space, and scalar geographies. *Antipode*, 42, 1037–1046.
- Marston, S. A., Jones, J. P., & Woodward, K. (2005). Human geography without scale. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, 416–432.
- Martin, R., & Sunley, P. (1998). Slow convergence? The new endogenous growth theory and regional development. *Economic Geography*, 74, 201–227.
- Martinez-Vazquez, J. & Timofeev, A. (2009). A fiscal perspective of state rescaling. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2, 85–105.
- McCann, P. (2013). *Modern Urban and Regional Economics* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Meade, J. E. (1962). *A Neo-Classical Theory of Economic Growth*. London: Allen & Unwin.
- Molle, W. (2007). *European Cohesion Policy*. London: Routledge.
- Oliveira, C., & Breda-Vázquez, I. (2010). Contradictory rescaling: Confronting state restructuring and the building of new spatial policies. *European Urban and Regional Studies*, 17, 401–415.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2013). *Annex A: Defining regions and functional urban areas*. In *OECD Regions at a Glance 2013* (pp. 153–164). Paris: Author.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *Regions and Cities [Database]*. Retrieved from <http://stats.oecd.org/>
- Overman, H. G. (2004). Can we learn anything from economic geography proper? *Journal of Economic Geography*, 4, 501–516.
- Peck, J. (2016). *Macroeconomic geographies*. *Area Development and Policy*, 1, 305–322.
- Perkmann, M. (2007). Construction of new territorial scales: A framework and case study of the EUREGIO cross-border region. *Regional Studies*, 41, 253–266.
- Pugalis, L. & Townsend, A. (2013). Rescaling of planning and its interface with economic development. *Planning Practice & Research*, 28, 104–121.
- Rodríguez-Pose, A., & Ezcurra, R. (2010). Does decentralization matter for regional disparities? A cross-country analysis. *Journal of Economic Geography*, 10, 619–644.
- Rodríguez-Pose, A., & Gill, N. (2005). On the 'economic dividend' of devolution. *Regional Studies*, 39, 405–420.
- Smith, N. (1992). Geography, difference and the politics of scale. In J. Doherty, E. Graham, & M. Malek (Eds.), *Postmodernism and the Social Sciences* (pp. 57–79). London: Palgrave Macmillan.
- Smith, N. 2010. *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. London: Verso.
- Soja, E. W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis, MN.: University of Minnesota Press.
- Storper, M. (2016). The neo-liberal city as idea and reality. *Territory, Politics, Governance*, 4, 241–263.
- Swyngedouw, E. (1997). Neither global nor local: 'Glocalization' and the politics of scale. In K. R. Cox (Ed.), *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local* (pp. 137–166). London: Guilford Press.
- Tselios, V., Rodríguez-Pose, A., Pike, A., Tomaney, J., & Torrissi, G. (2012). Income inequality, decentralisation, and regional development in Western Europe. *Environment and Planning A*, 44, 1278–1301.
- Turok, I., & Mykhnenko, V. (2008). Resurgent European cities? *Urban Research & Practice*, 1, 54–77.
- United Nations Conference on Trade and Development. (2016). *Foreign Direct Investment [Database]*. Retrieved from <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КРИТИКИ

Випуск 12, 2019

Простір та нерівність

Головні редактори випуску: Максим Казаков, Альона Ляшева

Відповідальні редактори випуску: Вікторія Мулявка, Олександр Кравчук

Обкладинка: Катерина Різніченко (@rezva.exe)

Дизайн і верстка: Микола Леонович

Літературна редакція: Катерина Ладнова, Дарія Пугач

Редколегія:

Альона Ляшева, Артем Тідва, Вікторія Мулявка, Володимир Артюх, Денис Горбач, Денис Пілаш, Максим Казаков, Олександр Кравчук, Олексій Якубін, Роман Губа, Тарас Білоус, Тарас Саламанюк

Будемо вдячні за пропозиції щодо співпраці та підтримки.

Пишіть нам: editor@commons.com.ua

Підписано до друку 30.05.2019. Формат 60*84/8
Папір офсетний
Гарнітури Arsenal, Oswald, Fira Sans, IBM Plex Sans
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 27,6
Наклад 300 примірників

Видавництво ТОВ «Видавничий Будинок
«АВАНПОСТ-ПРИМ»
03035, м. Київ, вул. Сурікова 3, корпус 3
тел. +38 (044) 251 27 68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів продукції
серія ДК №3843 від 22. 07. 2010 р.

Віддруковано в типографії ТОВ «ВБ «АВАНПОСТ-ПРИМ»

Чому Київ розростається, наче гриби після дощу, а села невпинно занепадають? Яким чином одні райони міст стають центральними для бізнес- чи торгово-розважальних центрів, а інші вважаються «не-Києвом» чи «не-Львовом»? Чому не цінують працю сільських жителів, хоча вона приносить значний відсоток ВВП країни? Чи може існувати місто без села?

На ці та інші питання, що стосуються просторових нерівностей, ми намагалися відповісти, обираючи статті до цього номеру. Збірка охоплює переклади теоретиків критичної політичної економії міста, сучасних іноземних дослідників пострадянського простору, доробки українських та іноземних вчених про економіку сільськогосподарської сфери, трансформацію українських міст в умовах ринку. Цей випуск буде цікавий як дослідникам, що працюють у сфері міської та регіональної соціології, соціальної географії чи економіки, так і широкому колу читачів, яким важливо зрозуміти капіталістичні механізми розвитку міст і сіл та критично осмислити ці процеси.

Спільне: журнал соціальної критики
Випуск дванадцятий. Простір та нерівність

2019
commons.com.ua